

LECH MAŻEWSKI

 <http://orcid.org/0000-0002-0662-2260>

Wyższa Szkoła Administracji i Biznesu im. E. Kwiatkowskiego w Gdyni

Partia komunistyczna w konstytucji ZSRS z dnia 5 grudnia 1936 r.

Konstytucja Związku Socjalistycznych Republik Sowieckich z dnia 5 grudnia 1936 r. ma istotne znaczenie dla określenia prawnego statusu partii komunistycznej, gdyż tu po raz pierwszy doszło do jej konstytucjonalizacji; nie było tego w dwóch pierwszych sowieckich aktach konstytucyjnych. Istotne pytanie brzmiałoby: czy fakt konstytucjonalizacji Wszechrosyjskiej Komunistycznej Partii (bolszewików) zmienia jej charakter, dzięki czemu będąc faktycznym rdzeniem systemu władzy, staje się jednocześnie najważniejszym ogniwem władzy państwowej, bo elementem instytucjonalizującym działania suwerena konstytucyjnego? Jak w tej sytuacji wyglądałby ustrój ZSRS? Czy miałyby to wpływ na zmianę kwalifikacji reżimu z totalitarnego na autorytarny?

Brak konstytucjonalizacji partii komunistycznej w konstytucji RFSRR z dnia 10 lipca 1918 r. i konstytucji ZSRS z dnia 30 grudnia 1922 r.

Pierwszą konstytucją sowiecką była ustawa zasadnicza Rosyjskiej Federacyjnej Socjalistycznej Republiki Rad z dnia 10 lipca 1918 r.¹; jej integralną częścią

¹ Konstytucja RFSRR z dnia 10.07.1918 r. W: *Nowe konstytucje*. Red. J. Makowski. Warszawa 1925. O pracach nad tą konstytucją pisze A. Bosiacki: *Utopia, władza, państwo. Dok-*

stała się Deklaracja praw pracującego i wyzyskiwanego ludu zatwierdzona na III zjeździe rad w styczniu 1918 r.², a wcześniej odrzucona przez Zgromadzenie Ustawodawcze³.

Konstytucja RFSRR milczała na temat roli partii komunistycznej w ustroju państwa, acz konstytucjonalizacji uległy cele ideologicznej polityki partii. „Tym samym, partia pozostawała formalnie poza systemem konstytucyjnym, będąc jak gdyby stowarzyszeniem o charakterze prywatnym, oficjalnie niemającym wpływu na życie publiczne”⁴.

Nie znaczy to oczywiście, że w tym czasie Rosyjska Komunistyczna Partia (bolszewików) (dalej: RKP (b)) nie odgrywała zasadniczej roli w sowieckim systemie politycznym, doprowadzając do powstania oryginalnego systemu władzy, który polegał na istnieniu dualizmu partia—państwo. Michel Lesage podnosił, iż już wówczas władza polityczna skupiona była w instancjach kierowniczych partii komunistycznej, które podporządkowały sobie nie tylko resztę komitetów partyjnych, ale także rady i administrację, a ponadto związki zawodowe⁵. Oznaczało to powstanie owego dualizmu partia—państwo, ale również zdominowanie całego życia społecznego nowego państwa, co znalazło wyraz jedynie w kolejnych statutach RKP (b). W rezultacie statut partii komunistycznej „stanowił jak gdyby drugą i bardziej rzeczywistą konstytucję RFSRR”⁶.

Wydaje się, że brak konstytucjonalizacji ustrojowej roli partii mógł wynikać właśnie z tego, że w tym czasie dopiero tworzyły się instytucjonalne ramy jej funkcjonowania poprzez dokonywanie uzupełnień w kolejnych statutach RKP (b); niemniej już wtedy istnienie i funkcjonowanie partii komunistycznej było podstawowym faktem ustrojowo-politycznym, decydującym o kształcie państwa sowieckiego.

tryna i koncepcje prawne „bolszewickiej” Rosji 1917—1921. Warszawa 1999, cz. II, rozdz. III. Sformułował on bardzo surową ocenę tego aktu prawnego; twierdzi on, że pierwsza konstytucja sowiecka „za swój główny cel uznawała [...] likwidację burżuazji i pasożytniczych klas społecznych, pojęć tych nie definiując. Było to klasyczne założenie ludobójstwa — likwidacji poszczególnych grup społecznych z powodu ich właściwości zawodowych oraz pozycji społecznej”. Ibidem, s. 313. Tak samo A. Lityński: *Prawo Rosji i ZSRR 1917—1990, czyli historia wszechzwiązkowego komunistycznego prawa (bolszewików) — krótki kurs.* Warszawa 2010, s. 23—24.

² Stanisław Starzyński (*Powojenny ustrój państw europejskich.* Kraków 1926, s. 102) określa ten dokument „smutną parodią deklaracji praw człowieka i obywatela”. Mniej zgryźliwy był Wacław Komarnicki (*Nowy ustrój państwowy Związku Sowieckiego.* Wilno 1938, s. 9): „Ma być ona przeciwstawieniem słynnej francuskiej deklaracji praw człowieka i obywatela z 1789 r. i tak jak tamta otwierać nową erę ludzkości”.

³ A. Lityński: *Prawo Rosji i ZSRR...*, s. 22.

⁴ Ibidem, s. 39.

⁵ M. Lesage: *Les regimes politiques de l'URSS et de l'Europe l'Est.* Paris 1971, s. 31.

⁶ A. Lityński: *Prawo Rosji i ZSRR...*, s. 39; wcześniej tak samo F. Anczewicz: *Stalinowska koncepcja państwa na tle ewolucji ustrojowej Związku Socjalistycznych Republik Sowieckich.* Lublin 2001, s. 98.

Dość ciekawie problemem ustrojowej roli partii zajmował się w tym czasie w swoich wykładach Michaił A. Reisner, uczeń Leona Petrażyckiego⁷, po przewrocie bolszewickim zastępcą komisarza sprawiedliwości. Postulował on *de lege ferenda* umieszczenie odpowiednich postanowień o roli partii w ustawie zasadniczej, „co byłoby niezbędnym krokiem naprzód do ulepszenia naszego porządku konstytucyjnego”; tu stawiał pytanie: „Na cóż nam pozostawiać naszą wielką partię w sytuacji jakiegoś faktu nie utwierdzonego w konstytucji?”. W ustawie zasadniczej nie tylko należałoby „umieścić najważniejsze postanowienia programu partyjnego, lecz i związać z nią nierozdzielnie i w określony sposób naszą maszynę państwową, a w szczególności zabezpieczyć jej [partii — L.M.] rzeczywiste panowanie w działalności ustawodawczej. Wówczas partia nie tylko faktycznie, lecz i według samej ustawy stałaby się odpowiedzialnym i określonym czynnikiem państwowym. To by wzmogło odpowiedzialność partii za państwo i przyczyniło się do udoskonalenia jej organizacji”⁸.

Uczeń L. Petrażyckiego wyraźnie podkreślał, że w państwie sowieckim działalność ustawodawcza przeszła do organów partii: „Jeżeli nasze rady i ustrój sowiecki są przeważnie organami samorządu komunistycznego, to do samej partii przeszła ta najwyższa działalność prawodawcza, która poprzednio należała do parlamentu”. Autor nie widział analogii między parlamentem a zjazdami rad, a dostrzegał pewne cechy wspólne występujące między zjazdem partii a działalnością ciała ustawodawczego. „Odkryliśmy z wami rzeczywistego i wielkiego prawodawcę Rosji Sowieckiej. Znamy nasze robotniczo-ustawodawcze zgromadzenie. Przekonaliśmy się o tym, że partia stanowi jedną z najważniejszych części całego naszego organizmu państwowego”⁹.

W konsekwencji „Partia staje się państwem. Zlewa się bezpośrednio z rewolucyjnym ludem. Nabiera charakteru bojowego i wojskowego”. I dalej: „To w samej rzeczy już nie jest organizacja partyjna, a swego rodzaju rewolucyjna komuna proletariatu, wybrany oddział, kierownicza grupa, wychodząca z szeregów ludności pracującej kraju. I jest samo przez się zrozumiałe, że rola i znaczenie takiej partii w życiu państwowym są zupełnie inne”¹⁰. Swoją myśl M.A. Reisner sformułuje raz jeszcze: „Powtarzamy, rewolucyjna i klasowa partia u władzy przewrotu socjalnego jest już nie tyle partią, co bojową awangardą i zespolonym, uzbrojonym bractwem na zasadach wzajemnego poręczenia”¹¹.

Propozycje M.A. Reisnera w zakresie regulacji roli partii komunistycznej wobec państwa sprowadzałyby się zatem do dokonania konstytucjonalizacji ustrojowej pozycji partii. Istnienie partii, przestając być tylko kwestią faktu, a stając się również przedmiotem regulacji ustawy zasadniczej, prowadziłyby do

⁷ A. Walicki: *Filozofia prawa rosyjskiego liberalizmu*. Warszawa 1995, s. 228.

⁸ M.A. Reisner: *Osnovy sowjetskoj konstitucii*. Moskwa 1920, s. 173—174. Tłum. — L.M.

⁹ Ibidem, s. 171. Tłum. — L.M.

¹⁰ Ibidem, s. 170, 171. Tłum. — L.M.

¹¹ Ibidem, s. 178. Tłum. — L.M.

nadania jej statusu partii państwowej, nabierałaby ona w ten sposób charakteru swoistego organu państwa. Niejako przy okazji instytucjonalizacji partii komunistycznej nastąpiłoby częściowe zniesienie dualizmu partia—państwo poprzez uznanie, że funkcje ustawodawcze w państwie sowieckim wykonują zjazdy partyjne, a nie zjazdy rad i wyłonione przez nie organy.

Jeszcze bardziej stanowcze propozycje w zakresie instytucjonalizacji roli partii komunistycznej poprzez zniesienie dualizmu partia—państwo przedłożył w tym samym niemalże czasie jeden z działaczy bolszewickich Nikołaj A. Osiński¹². Na VIII zjeździe RKP (b) w 1919 r. zaproponował, aby członkowie Komitetu Centralnego (dalej: KC), wchodzący w skład Rady Komisarzy Ludowych (dalej: RKL), stanowili zarazem Biuro Polityczne partii. Wówczas RKL byłaby ciałem decydującym o polityce, a nie „naradą specjalistów”. Reszta członków KC zajmowałaby się pracą partyjną. Trafnie konkludował Adam Łopatka: „W ten sposób uległyby właściwie likwidacji kierownicze instancje partii”¹³.

N.A. Osiński wrócił do swoich koncepcji ustrojowo-politycznych na XI zjeździe RKP (b) w 1922 r., a więc w przededniu przyjęcia nowej konstytucji, domagając się „usamodzielnienia państwa”. Miało to polegać na tym, że Centralny Komitet Wykonawczy (dalej: CKW) obradowałby na od dwu- do trzymiesięcznych sesjach, RKL miałaby składać się w większości z członków KC, Biuro Polityczne i Biuro Organizacyjne KC RKP (b) uległyby likwidacji. Ośrodkiem decyzji we wszystkich istotnych sprawach stałoby się członkowie KC, będący członkami RKL, która jednak miała być pozbawiona kompetencji prawotwórczych, poza stanowieniem aktów o charakterze ściśle wykonawczym. Ustawodawstwo byłoby domeną CKW. W rezultacie centralnym organem państwa miałyby stać się Prezydium CKW, które pełniłoby podobną rolę do KC w partii¹⁴.

Realizacja powyższych propozycji oznaczałaby nie tylko skuteczne zniesienie dualizmu partia—państwo, ale również upodobniłaby sytuację w Rosji pod rządami bolszewików do tej, jaka występuje w demokracjach parlamentarnych. Tym samym prowadziłyby to do likwidacji kierowniczej roli partii komunistycznej wobec państwa socjalistycznego w sensie, jaki uformował się po zdobyciu władzy przez bolszewików w 1917 r.

Tak więc konstytucja RFSRR z 1918 r. nie regulowała kwestii ustrojowej roli partii komunistycznej wobec państwa, chociaż wyraźnie stanowiła o ideologicznych celach ustroju; mimo to ustrojowo-polityczna rola partii komunistycznej stała się przedmiotem refleksji prawniczej i *stricte* politycznej. Nie ulegała wątpliwości potrzeba konstytucjonalizacji pozycji partii, ale zgłaszane propozycje nie ograniczały się jedynie do tego. Przy okazji bowiem chciano zmodyfikować

¹² Relacjonuję za: A. Łopatka: *Kierownicza rola partii komunistycznej wobec państwa socjalistycznego*. Poznań 1963, s. 137.

¹³ Ibidem.

¹⁴ Relacjonuję za: ibidem, s. 138.

istniejący dualizm partia—państwo, a nawet w ogóle znieść to charakterystyczne dla sowieckiej Rosji rozwiązanie.

Konstytucja ZSRS z dnia 30 grudnia 1922 r.¹⁵ nadal milczała w sprawie roli partii komunistycznej w nowym ustroju, chociaż *Deklaracja o utworzeniu ZSRR* ją poprzedzająca wyraźnie mówiła o ustanowieniu komunizmu w skali globalnej. Głosy nawołujące do zakotwiczenia partii w ustawie zasadniczej zostały zignorowane, zadowolono się konstytucjonalizacją ideologicznych celów nowo powstałego państwa. Osobną sprawą była kwestia zniesienia dualizmu partia—państwo, ale i tu nic nie zrobiono.

Konstanty Grzybowski pisał, że przed wejściem w życie konstytucji z 1936 r. w ZSRS „obok systemu władz »państwowych« istnieje kierujący nimi system rosyjskiej partii komunistycznej, jedynej partii, legalnie w państwie sowieckim istniejącej. Partia za pomocą szeregu środków decyduje o polityce państwowej Rosji”¹⁶. Należy się z tym w pełni zgodzić, tylko co to znaczy? Jaki miałyby to wpływ na sam status partii komunistycznej?

Jeśli przyjmiemy, że pozycja partii komunistycznej w Rosji bolszewickiej/ ZSRS w okresie obowiązywania pierwszych konstytucji sowieckich wyrażała istniejący tam realnie system władzy, ideologicznie zorientowanej na budowę socjalizmu oraz ucieleśniający interesy aparatu partyjnego, to w pełni zrozumiała staje się decyzja ustawodawcy, żeby nie poddawać konstytucjonalizacji roli partii. W efekcie przejęcie przez partię komunistyczną całkowitej kontroli nad życiem Rosji po zwycięstwie bolszewików pozostawałoby niczym Nielimitowane. Pewien wyjątek, a to i tak czasowo ograniczony, uczyniono tylko dla gospodarki chłopskiej w okresie Nowej Polityki Ekonomicznej (dalej: NEP)¹⁷.

Słowem, nie należało w trakcie prac nad konstytucją ZSRS realizować propozycji M.A. Reisnera, a tym bardziej N.A. Osińskiego, gdyż naruszałoby to ukształtowany system władzy. Paradoksalnie bowiem brak regulacji roli partii komunistycznej we wczesnych konstytucjach sowieckich wzmacniał jej pozycję w systemie władzy, jakkolwiek zaś próba instytucjonalizacji prowadziłyby do utraty przez nią specyficznego — i zupełnie wyjątkowego — charakteru nadanego jej przez Włodzimierza Lenina, sprowadzającego się do podporządkowania sobie państwa i wszystkich instytucji społecznych. Ponadto po odrzuceniu polityki NEP pod koniec lat dwudziestych ubiegłego wieku ZSRS stawał się wytwórcą i dysponentem prawie 100% dochodu narodowego¹⁸.

¹⁵ Konstytucja ZSRR z dnia 30.12.1922 r. W: *Nowe konstytucje...*

¹⁶ K. Grzybowski: *Ustrój Związku Radzieckiego*. Kraków 1947, s. 32.

¹⁷ Na temat Nowej Polityki Ekonomicznej zob. M. Malia: *Sowiecka tragedia. Historia komunistycznego imperium rosyjskiego 1917—1991*. Warszawa 1998, cz. II, rozdz. 5.

¹⁸ W dużym stopniu sytuacja ZSRS od przełomu lat dwudziestych i trzydziestych ubiegłego wieku spełniała wymagania modelu formacji azjatyckiej. O przydatności koncepcji azjatyckiej formacji społeczno-gospodarczej do opisu ZSRS pod panowaniem ideologii komunistycznej i sporach wokół samej koncepcji azjatyckiej formacji społeczno-gospodarczej zob. K. Wittfo-

Regulacja ustrojowej pozycji partii komunistycznej w konstytucji ZSRS z dnia 5 grudnia 1936 r.

Wyłoniony przez VII zjazd rad ZSRS CKW powołał 7 lutego 1935 r. komisję konstytucyjną z Józefem Stalinem na czele¹⁹, której zadaniem było przygotowanie projektu nowelizacji obowiązującej ustawy zasadniczej ZSRS²⁰; w toku prac zmieniono zdanie i powstał projekt nowej konstytucji. Weszła ona w życie w dniu urodzin sekretarza generalnego WKP (b) i przywódcy ZSRS, czyli dnia 5 grudnia 1936 r.²¹, co jeszcze bardziej miało podkreślić używanie wobec niej miana konstytucji stalinowskiej. Traktowane to było wówczas jako szczególnie zaszczytne, wyróżniające określenie, a nie jedynie zwrot o charakterze opisowym.

Istotnym *novum* nowej ustawy zasadniczej — obok odrzucenia instytucjonalnych rozwiązań właściwych dla wczesnego etapu państwa socjalistycznego oraz petryfikacji pewnych odstępstw od wymagań ideologii komunistycznej²² — była konstytucjonalizacja ustrojowej roli partii komunistycznej. Towarzyszył temu brak regulacji ideologicznych celów ustroju, co cechowało zarówno ustawę zasadniczą RFSRR z 1918 r., jak i konstytucję ZSRS z 1924 r.

Bolszewicy od początku nie traktowali swojej partii — zgodnie z etymologią słowa „partia” — jako części systemu partyjnego. Wyrażając poprawną świadomość proletariatu i to bez względu na to, co empiryczni robotnicy o tym myśleli, w przypadku zwycięstwa rewolucji musieli aspirować do czegoś więcej niż bycie jedną z partii w nowym systemie partyjnym²³, chociaż przez krótki czas godzili się na koalicję rządową z lewicowymi eserowcami²⁴. Wkrótce jednak zwolennicy W. Lenina wytworzyli system kierowniczej roli partii komunistycznej wobec państwa, skutkujący powstaniem niespotykanego dotąd dualizmu partia—państwo. I właśnie od tej chwili powinniśmy mówić nie tyle o systemie partyjnym

gel: *Oriental Despotism. A Comparative Study of Total Power*. New Haven 1957. W literaturze polskiej problemem istnienia azjatyckiej formacji społeczno-gospodarczej zajmował się m.in. S. Kozyr-Kowalski: *Max Weber a Karol Marks*. Warszawa 1967, s. 423—433.

¹⁹ Leszek Kołakowski (*Główne nurty marksizmu. Powstanie — rozwój — rozkład*. T. 3. Paryż 1976, s. 50) błędnie podaje, że przewodniczącym tej komisji miał być Nikołaj I. Bucharin.

²⁰ F. Anczewicz: *Stalinowska koncepcja...*, s. 177.

²¹ Konstytucja ZSRR z dnia 5.12.1936 r. W: J. Stalin: *O projekcie Konstytucji Związku SRR*. Warszawa 1951.

²² Szerzej zob. L. Mażewski: *Długa dekada lat siedemdziesiątych (1968—1981). Rola nowelizacji z 10 lutego 1976 r. Konstytucji PRL z 22 lipca 1955 r. w ewolucji ustroju PRL na tle konstytucji europejskich państw socjalistycznych*. Toruń 2011, s. 22—28 wraz z cytowaną tam literaturą.

²³ O leninowskim modelu partii nowego typu m.in. L. Kołakowski: *Główne nurty...* T. 2. Paryż 1976, rozdz. XVI; R. Pipes: *Rewolucja rosyjska*. Warszawa 1994, s. 285—288; M. Małia: *Sowiecka tragedia...*, s. 93—99.

²⁴ R. Pipes: *Rewolucja rosyjska...*, s. 419—421, 502—510.

w takiej czy innej jego odmianie, który występowałby w Rosji sowieckiej, ile o systemie władzy z partią komunistyczną w roli głównej.

J. Stalin w *O podstawach leninizmu*²⁵ oraz w *Przyczynku do problemów leninizmu*²⁶ przedstawiał partię jako awangardę klasy robotniczej, elitę wiedzy i heroicznego poświęcenia, politycznego wodza klasy robotniczej i sztab wojskowy zarazem; gdzie indziej partia porównywana jest nawet do zakonu Kawalerów Mieczowych²⁷. Następca W. Lenina w obu broszurach podkreślał, że ustrojowa rola partii nie jest oparta na przemocy, nie jest to *sensu stricto* dyktatura, ale stanowi rodzaj przywództwa politycznego.

Za zgodne z prawdą należy uznać twierdzenie generalnego sekretarza WKP (b): „Za najważniejszy wyraz kierowniczej roli partii [...] w Związku Radzieckim [...] należy uznać, że ani jedno ważne zagadnienie polityczne czy organizacyjne nie jest rozstrzygane przez nasze organy radzieckie i inne organizacje masowe bez kierowniczych wskazań partii”²⁸. J. Stalin w swoim wystąpieniu konstytucyjnym mówił ponadto: „Muszę przyznać, że w nowej Konstytucji [...] zachowuje się bez zmiany obecne kierownicze stanowisko Komunistycznej Partii ZSRR”. I dodawał: „My zaś, bolszewicy, uważamy to za zaletę projektu Konstytucji”²⁹.

W tej sytuacji logiczne powinno być, iż należałoby utrzymać dotychczasowy stan rzeczy, czyli unikać konstytucjonalizacji ustrojowej roli partii komunistycznej, zadawalając się istnieniem dominacji partii w węzle partia—państwo i opanowaniem całego życia kraju. W nowej ustawie zasadniczej ZSRS postąpiono jednak inaczej. Dlaczego? Czyżby wynikało to z przyjętej koncepcji konstytucji jako rodzaju politycznego bilansu, „rejestracji ustawodawczej [...] tego, co już zostało osiągnięte i zdobyte”³⁰? A może było efektem akcentowania ważności prawa, czym właśnie zajmował się Andriej J. Wyszynski, gromiąc porewolucyjne koncepcje szybkiego obumierania prawa w nowym ustroju³¹? Wedle Lwa Trockiego w ten sposób partia komunistyczna została pozbawiona charakteru awangardy klasy robotniczej i została przekształcona w „organizację polityczną biurokracji”³². Zdaniem natomiast współczesnych francuskich prawników chodziło jedynie o wypełnienie luki istniejącej w dwu pierwszych konstytucjach sowieckich³³. Kto miał rację w tej sprawie?

Lud pracujący miast i wsi jako konstytucyjny suweren nie był już w świetle prawa niezorganizowaną masą, ogółem pracujących w mieście i na wsi czy też

²⁵ J. Stalin: *Dziela*. T. 6. Warszawa 1951, s. 170—186.

²⁶ Ibidem. T. 8. Warszawa 1950.

²⁷ Ibidem. T. 5. Warszawa 1949, s. 80.

²⁸ Ibidem. T. 8. Warszawa 1950, s. 47.

²⁹ J. Stalin: *O projekcie...*, s. 39.

³⁰ Ibidem, s. 23.

³¹ A.J. Wyszynski: *Zagadnienia teorii państwa i prawa*. Warszawa 1952, s. 525—526.

³² L. Trocki: *Zdradzona rewolucja: czym jest ZSRR i dokąd zmierza?* Pruszków 1991, s. 106.

³³ G. Burdeau, F. Hamon, M. Troper: *Droi constitutionnel*. Paris 1999, s. 265.

zbiorowością robotników i chłopów. O istnieniu organizacji ludu pracującego, o jego wewnętrznej strukturze mówił art. 126 konstytucji ZSRS. Wymienia się tam wiele organizacji ludu pracującego, na koniec stwierdzając, że „najbardziej zaś aktywni i uświadomieni obywatele spośród klasy robotniczej i innych warstw ludu pracującego jednoczą się we Wszechzwiązkową Komunistyczną Partię (bolszewików) (dalej: WKP (b) — L.M.), będącą czołowym oddziałem ludu pracującego w jego walce o umocnienie i rozwój ustroju socjalistycznego oraz stanowiącą kierowniczy trzon wszystkich organizacji ludu pracującego, zarówno społecznych, jak państwowych”.

Tak więc w sensie prawno-konstytucyjnym partia komunistyczna odgrywała zasadniczą rolę zarówno w organizacji i działalności ludu pracującego, jak i kierowała funkcjonowaniem aparatu państwa, tudzież innych organizacji ludu pracującego. Z pewnością dobrze oddawało to pozycję, jaką instancje WKP (b) zajmowały w systemie politycznym ZSRS. Jednocześnie konstytucyjne określenie „kierowniczy trzon” „zapewnia partii komunistycznej stanowisko elity, przywilejowanej do reszty społeczeństwa, jak i państwa”³⁴.

Na straży ustrojowej roli WKP (b) stał przepis art. 141 konstytucji ZSRS, w myśl którego „Prawo wystawiania kandydatów [na deputowanych — L.M.] przysługuje organizacjom społecznym i zrzeczeniom ludu pracującego: komunistycznym organizacjom partyjnym, związkom zawodowym, spółdzielniom, organizacjom młodzieżowym, stowarzyszeniom kulturalnym”. Ważne są tu jedynie „komunistyczne organizacje partyjne”, gdyż reszta wymienionych podmiotów podlegała ich kierownictwu.

Wacław Komarnicki uważał, że art. 141 „W praktyce zabezpieczyć ma regime sowiecki od możliwości ujemnych wyników dla niego 4-przymiotnikowego systemu wyborczego, a zwłaszcza zastosowania tajności”³⁵. W rezultacie wybory zostają zamienione w akt plebiscytnego poparcia dla oficjalnych kandydatur i prezentowanego przez nich programu³⁶. Prawo wyborcze, w miejsce podmiotowego uprawnienia, staje się tu rodzajem funkcji społecznej, jaką pełnią jednostki zaliczone do ludu pracującego, wypełnianej „w walce o umocnienie i rozwój ustroju socjalistycznego”. Obywatele swoje uprawnienie do głosowania mają wykorzystać w celu urzeczywistnienia władzy ludu pracującego i zgodnie z jego interesem, a ponieważ władza należy do ludu pracującego, nie istnieje możliwość jej utraty w drodze wyborów, ani też zmiany w ten sposób zasadniczej linii polityki państwa.

Franciszek Anczewicz zwracał uwagę, że „Konstytucja stalinowska [...] po raz pierwszy w historii monopartii bolszewickiej sformułowała w porządku

³⁴ W. Komarnicki: *Nowy ustrój...*, s. 27; tak samo A. Lityński: *Prawo Rosji i ZSRR...*, s. 80.

³⁵ W. Komarnicki: *Nowy ustrój...*, s. 27.

³⁶ Mimo to A.J. Wyszyński (*Zagadnienia teorii...*, s. 404) uważał, że przeprowadzano je na podstawie „nowego, najdemokratyczniejszego w świecie systemu wyborczego”.

konstytucyjnym publicznoprawny charakter tej monopartii, przekształcając ją z faktycznego w konstytucyjny organ władzy państwowej nowego ustroju prawno-politycznego”, a to oznacza, że statut partyjny „automatycznie staje się częścią prawa konstytucyjnego”³⁷. Stąd zupełnie nie ma racji K. Grzybowski, że „Partia komunistyczna potraktowana jest jako jedno ze stowarzyszeń, ale szczególniejszego rodzaju i o szczególnych funkcjach. [...] Znaczenie partii komunistycznej leży przede wszystkim w płaszczyźnie socjologicznej a nie formalnoprawnej, jej wyłączenie jest uzasadnione z tego punktu widzenia”³⁸.

Konstytucja z 1936 r., zakotwicząc partię komunistyczną w ustawie zasadniczej, zrealizowała zatem postulat M.A. Reisnera, ale w inny sposób niż on to formułował, gdyż nie doszło do uznania jej zjazdów za obrady ciała ustawodawczego. To lud pracujący miast i wsi — jako suweren konstytucyjny — uległ instytucjonalizacji poprzez działania organów partii komunistycznej, która ponadto pełniła kierowniczą rolę wobec całego aparatu państwowego. Dodatkowo WKP (b) uzyskała jeszcze sankcję prawną dla swego wpływu na przebieg procesu wyborczego, zamieniając go w system powszechnego głosowania, a nie rzeczywistych wyborów. W żadnym stopniu też nie doszło do zniesienia dualizmu partia—państwo, czego chciał N.A. Osiński, a nawet miało miejsce konstytucyjne umocnienie tej dualistycznej struktury władzy; z drugiej jednak strony, partia stała się swoistą częścią aparatu państwowego, będąc kierowniczym elementem w strukturze suwerena konstytucyjnego.

W. Komarnicki konkludował, że konstytucja z 1936 r. odrzuca instytucjonalne rozwiązania właściwe dla wczesnego etapu państwa socjalistycznego, ale „konstytucja faktyczna — czyli dyktatura partii komunistycznej pozostaje nietknięta, a poniekąd umocniona przez art. 141 konstytucji, wprowadzający tę partię do przepisów konstytucji”. I dalej: „Reforma ustrojowa Stalina nie zmienia istoty politycznej regimie'u sowieckiego. Pozostaje on w dalszym ciągu oligarchią partyjną [...]. Oligarchia ta zresztą coraz bardziej przemienia się w jedynowładztwo Stalina”³⁹.

Ale czy konstytucjonalizacja roli partii komunistycznej nie była w rzeczywistości kolejnym elementem dokonującej się wówczas przemiany w ZSRS, polegającej na ustrojowym odwróceniu od realizacji komunistycznych celów?⁴⁰ W płasz-

³⁷ F. Anczewicz: *Stalinowska koncepcja...*, s. 201, 202. Inaczej M. Granat (*Likwidacja monopolistycznej pozycji partii komunistycznej*. Lublin 1992, s. 25): „System partii komunistycznej, w odróżnieniu od statusu »partii państwowej«, nie polegał na przekształceniu jej w organy państwa, lecz na faktycznym zdominowaniu przez nią życia publicznego. Był to więc rzeczywisty system władzy partii, nie zaś taki czy inny system prawny partii”.

³⁸ K. Grzybowski: *Ustrój...*, s. 54.

³⁹ W. Komarnicki: *Nowy ustrój...*, s. 29, 38.

⁴⁰ Niejako na bieżąco zajmowali się tą sprawą L. Trocki: *Zdradzona rewolucja...* oraz N.S. Timasheff: *The Great Retreat. The Growth and Decline of Communism in Russia*. New York 1946. Ich analizy interesująco zreferował A. Walicki: *Marksizm i skok do królestwa wolności. Dzieje utopii komunistycznej*. Warszawa 1996, s. 391—402. Martin Malia (*Sowiecka*

czyźnie ustrojowej nie zniesiono, co prawda, dualizmu partia—państwo, a nawet nadano mu sankcję konstytucyjną, ale sama partia uległa upaństwowieniu.

Konstytucja z 1936 r. stanowi o przejściu od WKP (b) w roli rdzenia systemu władzy do traktowania jej ponadto jako specyficznego organu państwa w sensie bycia elementem instytucjonalizującym działania suwerena konstytucyjnego; poprzednio zakres władzy partii był niczym nieograniczony — czy obecnie było tak samo? Zmiana ta początkowo polegałaby nie tyle na limitowaniu władzy partii komunistycznej, ile na odnotowaniu przez prawo konstytucyjne jej roli ustrojowej, co wcale nie wzmacniało jej znaczenia, a raczej potencjalnie osłabiało na rzecz państwa, „w rzeczywistości bowiem państwo i życie polityczne, właściwie rozumiane, należą do najważniejszych warunków zabezpieczających przed niebezpieczeństwem totalitaryzmu”⁴¹. Rzecz jasna, w przypadku ZSRS nie mieliśmy jeszcze długo do czynienia z takim państwem, acz pewnym krokiem w tym kierunku mogłaby być treść art. 6 konstytucji ZSRS z dnia 7 października 1977 r., który stanowił: „Wszystkie organizacje partyjne działają w ramach Konstytucji ZSRR”⁴².

Może zabrzmieć to paradoksalnie, ale sytuacja ZSRS w połowie lat trzydziestych oznaczałaby odchodzenie od totalitaryzmu w kierunku rozwiązań autorytarnych⁴³, chociaż byłyby to autorytaryzm nie tylko niezwykle opresywny, ale ciągle cechujący się olbrzymim zakresem władzy, a jak wiadomo, to właśnie ograniczony charakter władzy odróżnia autorytaryzm od totalitaryzmu⁴⁴. Z obu tych powodów w pełni ukształtowany socjalizm stalinowski stawałby się co najwyżej autorytaryzmem *in statu nascendi*, a w związku z tym byłyby nieporównywalny z innymi znanymi z historii przypadkami. Jadwiga Staniszkis potwierdza, że J. Stalin w drugiej połowie lat trzydziestych zastanawiał się nad autorytarnym zwrotem stworzonego przez siebie reżimu. Pisała nawet: „Rok 1938 — to [...] początek końca komunizmu. Historyczną ironią (i tragedią) jest, że tęsknota Stalina, aby przejść od totalitaryzmu do — jakbyśmy dzisiaj powiedzieli — reżimu autorytarno-biurokratycznego, poprzedziła nową falę

tragedia..., s. 271) twierdzi, że o żadnym odwróceniu od założeń komunizmu nie było jednak wówczas mowy, gdyż tak naprawdę „nigdy nie było radzieckiego Termidora; rosyjscy jakobini na stałe pozostali u władzy”.

⁴¹ H. Buchheim: *Totalitarian Rule*. Middletown, Connecticut 1968, s. 96. Tłum. — L.M.

⁴² *Konstytucja ZSRR*. Warszawa 1977. Por. L. Mażewski: *Długa dekada...*, s. 57—58.

⁴³ A. Walicki (*Marksizm i skok...*, s. 404—405) uznałby to za błędny pogląd, gdyż wówczas w ZSRS „władza totalitarna wysunęła się na plan pierwszy, a ideologia komunistyczna zredukowana została do posłusznego narzędzia tej władzy. [...] totalitarny komunizm przekształcił się w komunistyczny totalitaryzm, czyli w totalitaryzm posługujący się komunizmem jako środkiem”.

⁴⁴ Pojęciem autorytaryzmu jako systemem rządów ograniczonych w przeciwieństwie do totalitaryzmu jako władzy niczym nieograniczonej posługuje się F.A. Hayek: *Konstytucja wolności*. Wrocław 1987, s. 99. Zob. też K. Loewenstein: *Political Power and the Governmental Process*. Chicago 1957, s. 55—58.

terroru⁴⁵. Poza tym na przeszkodzie dokonania tego zwrotu miały stanąć okoliczności natury międzynarodowej, związane ze zbliżającą się wojną.

Partia komunistyczna w konstytucji ZSRS z dnia 5 grudnia 1936 r.

Dwie pierwsze konstytucje sowieckie (RSFRR z 1918 r. i ZSRS z 1924 r.) milczały w sprawie ustrojowo-politycznej roli partii komunistycznej, chociaż regulowały ideologiczne cele ustroju. Po uchwaleniu pierwszego aktu konstytucyjnego rozpoczęła się dyskusja na temat sposobu prawnej regulacji roli partii. Jej rezultaty tylko w niewielkim stopniu zostały wykorzystane w praktyce, i to dopiero w pracach nad trzecią z rządu sowiecką ustawą zasadniczą.

Konstytucja z 1936 r. zakotwiczyła prawnie partię komunistyczną. Nie doszło do uznania jej zjazdów za obrady ciała ustawodawczego, ale lud pracujący miast i wsi — jako suweren konstytucyjny — uległ instytucjonalizacji poprzez działania organów partii. Dodatkowo WKP (b) uzyskała jeszcze istotny wpływ na przebieg wyborów, potwierdzając w sensie prawnym zamienienie ich w system powszechnego głosowania.

Jeśli chodzi o status WKP (b), to konstytucja z 1936 r. stanowi o przejściu do traktowania partii jako specyficznego organu państwa, elementu struktury suwerena konstytucyjnego, a nie jedynie osi systemu władzy; poprzednio zakres jej władzy był niczym nieograniczony, czy obecnie było tak samo? Fakt konstytucjonalizacji ustrojowej pozycji partii komunistycznej sprawił, że prawo zaczęło regulować jej sytuację prawną, co w dłuższej perspektywie powinno się nasilić. Trzeba stwierdzić, że jedynie w niewielkim stopniu tak się rzeczywiście stało.

Bibliografia

Akty normatywne

Konstytucja RFSRR z dnia 10.07.1918 r.
Konstytucja ZSRR z dnia 30.12.1922 r.
Konstytucja ZSRR z dnia 5.12.1936 r.

⁴⁵ J. Staniszkis: *Postkomunizm. Próba opisu*. Gdańsk 2005, s. 20.

Literatura

- Anczewicz F.: *Stalinowska koncepcja państwa na tle ewolucji ustrojowej Związku Socjalistycznych Republik Sowietkich*. Lublin 2001.
- Bosiacki A.: *Utopia, władza, państwo. Doktryna i koncepcje prawne „bolszewickiej” Rosji 1917—1921*. Warszawa 1999.
- Buchheim H.: *Totalitarian Rule*. Middletown, Connecticut 1968.
- Burdeau G., Hamon F., Troper M.: *Droi constitutionnel*. Paris 1999.
- Granat M.: *Likwidacja monopolistycznej pozycji partii komunistycznej*. Lublin 1992.
- Grzybowski K.: *Ustrój Związku Radzieckiego*. Kraków 1947.
- Hayek F.A.: *Konstytucja wolności*. Wrocław 1987.
- Kołąkowski L.: *Główne nurty marksizmu. Powstanie — rozwój — rozkład*. T. 2—3. Paryż 1976.
- Komarnicki W.: *Nowy ustrój państwowy Związku Sowieckiego*. Wilno 1938.
- Konstytucja ZSRR*. Warszawa 1977.
- Kozyr-Kowalski S.: *Max Weber a Karol Marks*. Warszawa 1967.
- Lesage M.: *Les regimes politiques de l'URSS et de l'Europe l'Est*. Paris 1971.
- Lityński A.: *Prawo Rosji i ZSRR 1917—1990, czyli historia wszechzwiązkowego komunistycznego prawa (bolszewików) — krótki kurs*. Warszawa 2010.
- Loewenstein K.: *Political Power and the Governmental Process*. Chicago 1957.
- Łopatka A.: *Kierownicza rola partii komunistycznej wobec państwa socjalistycznego*. Poznań 1963.
- Malia M.: *Sowiecka tragedia. Historia komunistycznego imperium rosyjskiego 1917—1991*. Warszawa 1998.
- Mażewski L.: *Długa dekada lat siedemdziesiątych (1968—1981). Rola nowelizacji z 10 lutego 1976 r. Konstytucji PRL z 22 lipca 1955 r. w ewolucji ustroju PRL na tle konstytucji europejskich państw socjalistycznych*. Toruń 2011.
- Nowe konstytucje*. Red. J. Makowski. Warszawa 1925.
- Pipes R.: *Rewolucja rosyjska*. Warszawa 1994.
- Reisner M.A.: *Osnovy sowietskoy konstitucii*. Moskwa 1920.
- Stalin J.: *Dziela*. T. 5. Warszawa 1949.
- Stalin J.: *Dziela*. T. 6. Warszawa 1951.
- Stalin J.: *Dziela*. T. 8. Warszawa 1950.
- Stalin J.: *O projekcie Konstytucji Związku SRR*. Warszawa 1951.
- Staniszkis J.: *Postkomunizm. Próba opisu*. Gdańsk 2005.
- Starzyński S.: *Powojenny ustrój państw europejskich*. Kraków 1926.
- Timasheff N.S.: *The Great Retreat. The Growth and Decline of Communism in Russia*. New York 1946.
- Trocki L.: *Zdradzona rewolucja: czym jest ZSRR i dokąd zmierza?* Pruszków 1991.
- Walicki A.: *Filozofia prawa rosyjskiego liberalizmu*. Warszawa 1995.
- Walicki A.: *Marksizm i skok do królestwa wolności. Dzieje utopii komunistycznej*. Warszawa 1996.
- Wittfogel K.: *Oriental Despotism. A Comparative Study of Total Power*. New Haven 1957.
- Wyszyński A.J.: *Zagadnienia teorii państwa i prawa*. Warszawa 1952.

Lech Mażewski

Die kommunistische Partei in der Verfassung der UdSSR vom 5. Dezember 1936

Schlüsselwörter: kommunistische Partei, WKP (B), Verfassung der UdSSR vom 5. Dezember 1936, Józef Stalin, Autoritarismus, Totalitarismus

Zusammenfassung: Die ersten beiden sowjetischen Verfassungen (RSFSR von 1918 und UdSSR von 1924) schwiegen in Bezug auf die politische Rolle der kommunistischen Partei, obwohl sie die ideologischen Ziele des politischen Systems regelten. Nach der Verabschiedung des ersten Verfassungsaktes begann eine Diskussion über die rechtliche Regelung der Rolle der Partei. Ihre Ergebnisse wurden nur in geringem Maße in die Praxis umgesetzt, dies geschah erst während der Arbeiten an dem dritten sowjetischen Grundgesetz.

Die Verfassung von 1936 verankerte die kommunistische Partei rechtlich. Ihre Versammlungen wurden nicht als Beratungen der gesetzgebenden Körperschaft anerkannt, aber die Werk-tätigen der Städte und Dörfer — als konstitutionelle Souveräne — wurden durch die Tätigkeit von Parteiorganen institutionalisiert. Darüber hinaus gewann die WKP (B) noch einen wesent-lich Einfluss auf den Verlauf der Wahlen, indem sie im rechtlichen Sinne bestätigte, dass sie ins ordentliche Wahlsystem umgewandelt wurden.

In Bezug auf den Status der WKP (B) besagt die Verfassung von 1936, dass die Partei als ein spezifisches Staatsorgan, ein Element des konstitutionellen Souveräns und nicht nur als die Achse des Machtsystems zu behandeln ist. Früher war die Macht der Partei unbegrenzt, war das jetzt auch möglich? Die Konstitutionalisierung der politischen Stellung der kommunistischen Partei hatte zur Folge, dass das Recht ihre Rechtslage zu regeln begann, was sich auf lange Sicht ver-stärken sollte. Es muss festgestellt werden, dass dies wirklich nur in geringem Ausmaß passierte.

Lech Mażewski

Communist Party in the Constitution of the USSR of 5 December 1936

Keywords: Communist Party, CPSU (b), USSR Constitution of 5 December 1936, Joseph Stalin, authoritarianism, totalitarianism

Summary: The first two Soviet constitutions (the RSFRR in 1918 and the USSR in 1924) re-mained silent on the political role of the Communist Party, although they regulated the ideologi-cal goals of the system. After the adoption of the first constitutional act, a discussion began on the legal way of regulating the role of the party. Its results were used in practice to a small extent, and only in the course of work on the third consecutive Soviet constitution.

The Constitution of 1936 legally anchored the Communist Party. Its congresses were not rec-ognised as a legislative body, but the working people of towns and villages — as constitutional sovereignty — were institutionalised through the actions of the party's authorities. Additionally, the CPSU (b) gained a significant influence on the course of the elections, confirming in a legal sense their transformation into a system of universal voting.

As far as the status of the CPSU (b) is concerned, the Constitution of 1936 provides for the transition to treating the party as a specific state body, an element of constitutional sovereignty, and not only as an axis of the system of power; previously the scope of its authority was unlimit-ed, so was it the same at the moment? The fact of constitutionalisation of the Communist Party's political position led to the law regulating its legal situation, which should have been intensified in the long run. It has to be said that only to a small extent did this happen.

